

задуми, йти трохи попереду: «те, що дитина може зробити на першому етапі з допомогою дорослого, згодом вона вже може зробити самостійно» (Л. С. Виготський) [2].

Орієнтир у доборі педагогом адекватних засобів розвивального, виховного та навчального впливів на особистість – її вік та індивідуальний життєвий досвід, що визначає зміну акцентів з аналізу типового для більшості дітей певного віку на пошук індивідуального, особливого, неповторного. Це розширює уявлення дорослого про ймовірні прояви дошкільником творчої поведінки, дає можливість оптимізувати його індивідуальні творчі тенденції. Вихідним положенням системи освіти, і дошкільної, зокрема, у контексті гуманістичної парадигми має бути побудова педагогічного процесу на основі психології розвитку дитини, а точкою відліку в оновленні змісту, форм і методів навчання та виховання – ідея цінності дитини як творця та повноцінного партнера у взаємодії з дорослими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амстронг Т. Индивидуальный подход. Как самостоятельно растить и развить умственные способности вашего ребенка / Т. Амстронг. – Харьков : Книжн. клуб «Клуб семейного досуга», 2001. – 288 с.
2. Выготский Л. Психология развития ребёнка / Л. Выготский. – М. : Изд. Смысл, изд. Эксмо, 2005. – 512 с. – (Серия «Библиотека всемирной психологии»).
3. Методичні аспекти реалізації Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі» / О. Кононко, З. Плохій, А. Гончаренко. – К. : Світлич, 2009. – 208 с.
4. Руссо Ж.-Ж. Избранное / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Детская литература, 1976. – 187 с.
5. Субботский С. Ребенок открывает мир / С. Субботский. – М. : Просвещение, 1991. – 207 с.

Світлана Вихор,

канд. пед. н., доцент,

Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

ПРОЯВИ ТА ПРИЧИНИ НАСИЛЛЯ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті розглянуто дефініції насильства та його різновиди. Проаналізовано прояви та причини існування насильства в освітньому середовищі та взаємозв'язок із гендерним насильством. Уточнено дії та функції закладів освіти з метою запобігання насильству над дітьми у разі його виявлення.

Svitlana Vykhor

MANIFESTATIONS AND CAUSES OF VIOLENCE IN EDUCATIONAL ENVIRONMENT

The article provides the definition and describes various forms of violence. Manifestations and reasons of violence in the educational environment and the relationship with the gender violence are analyzed. The entry specifies the actions and functions of educational institutions in order to prevent child abuse.

Проблема насильства на сучасному етапі розвитку суспільства потребує особливої уваги. Зважаючи на поширеність цього явища в явній та прихованій формах, високий ступінь латентності та вкоріненість культурних стереотипів, результат негативних наслідків насильства важко передбачити. Насильство спричиняє величезні економічні збитки, призводить до втрати його жертвами свободи самовизначення, гідності, здоров'я та життя. В освітньому середовищі воно провокує фізичні травми, впливає на психічне здоров'я учнів, заважає їхньому навчанню та самореалізації.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, насильство – це навмисне застосування фізичної сили або певних можливостей впливу чи погроза їхнього застосування до особи або до групи осіб, що викликало чи могло викликати фізичні травми від легких до смертельних, психологічні травми, затримки у розвитку або депривацію [7, с. 3]. У правовій базі нашої держави дефініція насильства представлена у Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 року, де визначено наступні його види: фізичне, сексуальне, психологічне, економічне. Різновидом насильства є примус (різноманітні фізичні та психологічні впливи на особистість з метою примусити особу до дій, що можуть нанести шкоду її (його) фізичному чи психічному здоров'ю).

Ширшим за поняття «насильство» визначають «жорстоке поводження», оскільки воно не завжди свідоме чи умисне, може не зачіпати права дітей. Деякі фахівці виділяють чотири типи жорстокого поводження щодо дітей: фізичне насильство; нехтування правами дітей; сексуальне насильство; психологічне насильство. «Жорстоке поводження з дітьми визначають, як навмисні дії (чи бездіяльність) батьків, вихователів та інших осіб, які наносять шкоду фізичному або психічному здоров'ю дитини. Виокремлюють декілька видів жорстокого поводження:

– фізичне насильство – тілесні покарання, нанесення фізичних пошкоджень, а також втягнення дітей до вживання алкоголю та наркотиків;

– сексуальне насильство – використання дитини для задоволення сексуальних потреб дорослих, залучення до заняття дитячою проституцією, в тому числі використовуючи порнографічну літературу, фотографії, кінофільми і т.ін. з метою одержання прибутку;

– психологічне (емоційне) насильство – відсутність любові та уваги до дитини, приниження її людської гідності, грубість (словесні образи, погрози і т.ін.);

– зневажання основних потреб дитини – відсутність умов для нормального життя дитини, турботи про її здоров'я та розвиток» [5, с. 18].

І. Іванюк розрізняє терміни «жорстоке поводження» та «жорстоке ставлення», оскільки «друге поняття є більш широким, воно включає не тільки наміри та відношення, а й практичну їх реалізацію» [4, с.27]. Педагог зазначає: «Жорстоке поводження з дітьми в школі, виховній установі з боку вчителів, вихователів виявляється у наступному: приниженнях; ставленні в кут; битті; нагадуванні перед усім класним колективом про недоліки дитини, особливості сім'ї, сімейні події, про які вчителю стало відомо; непосильній праці; ігноруванні фізичних потреб дитини (заборона піти до туалету); існуванні «любимчиків» та «паріїв»; підвищеному тоні, крику, необґрунтованих, неадекватних оцінках; суворій дисципліні, яка тримається на страху, а не на інтересі до навчання; авторитаризмі, вимогах без пояснень; недоцільних вимогах до зовнішнього вигляду дитини...» [4, с. 28]. І. Іванюк виокремлює наступні різновиди жорстокого поводження з дітьми: брутальний, ігноруючий, контролюючий, гіперопіка, авторитарний, насильницький.

Єжі Мелібруда розглядає ще один важливий аспект насильства щодо контексту характеру поведінки насильника – «гаряче» та «холодне» насильство. Характеризуючи «гаряче» насильство, автор вдається до таких психологічних особливостей поведінки насильника, як оскаженіння – переповнене вкрай негативними емоціями явище розриву психічної оболонки особистості, породжене психічною напругою, безсиллям, ненавистю, почуттям агресії тощо. «Холодне» насильство – це стиль насильницької поведінки, що базується на сценаріях, які людина засвоїла протягом свого життя, найчастіше у батьківській сім'ї чи навколишньому середовищі. Коли дитина зростає серед брудних лайок, які є ознакою психологічного насильства, вони стають для неї нормою, тоді як для інших – сценарієм «холодного» насильства.

Питання насилля як соціального явища, безпосередньо пов'язане з рівнем демократизації суспільства. Саме тому протягом тривалого часу його наявність завульовувалася, а в разі неможливості приховати – подавалася як випадковість, збіг обставин. Особливо цю тематику оминали в освітньому середовищі, яке часто має присмак авторитаризму. Жахливі факти використання вогнепальної зброї, масові вбивства у навчальних закладах різних країн, нарешті привернули увагу громадськості до проблеми існування насилля в школах.

Буллінг (bullying, від bully – хуліган, забіяка, кривдник), як специфічна форма агресивної поведінки, стала предметом вивчення зарубіжних науковців протягом останніх 20 років. В Україні донедавна такі дослідження не проводилися. Рівень поширення шкільного насильства та його видів в українській загальноосвітній школі вивчали Ю. Савельєв та Т. Салата [2]. Як зазначають науковці, «в англійських країнах для визначення явища шкільного насильства використовуються такі терміни: тиск, дискримінація, мобінг (переважно групові утиски дитини), булінг. Булінг визначається як агресивна поведінка, котра здійснюється повторно протягом часу. Це тривалий процес усвідомленого жорстокого ставлення, фізичного і (чи) психічного, з боку однієї особи чи групи осіб до іншої особи (осіб). Мотивація до булінгу може бути різною: помста, відновлення справедливості, інструмент підкорення лідерів, почуття неприязні, бажання самоствердження і т.д.» [2, с. 71]. Дослідження школярів середніх та старших класів щодо наявності шкільного насильства, підтвердили, що булінг, як системне цілеспрямоване насильство між учнями в українській школі, існує, зокрема 78,7% опитаних засвідчили наявність психологічного насильства (надання прізвиськ), 36,7% – фізичного (зумисне штовхання, побиття) і 23,3% – економічного (відбирання речей) [2, с. 74].

Однією з причин булінгу Г. Іткіс називає існування наявного дисбалансу в силах між жертвою та агресором, оскільки найчастіше жертвами стають діти з фізичними вадами, особливостями поведінки, слабші, ті, хто відрізняється чимось від інших.

Жорстокість по відношенню до дітей виникає з різних причин:

– якщо дорослі мають негативні моральні якості;

– якщо вони незадоволені (власним способом життя, соціальним станом, відсутністю роботи, іншими негараздами у житті);

– як результат конфліктів у сім'ї.

Жорстокість може бути проявом психічного захворювання батьків чи інших кривдників. На нашу думку, крім вказаних причин насилля в освітньому середовищі, можуть виступати прийняті культурою і закріплені суспільними нормами владно-підвладні аспекти статево-рольової та гендерної взаємодії; наявність «прихованого» навчального плану в навчальних закладах, тобто причини, які містять гендерну складову, котру не можна ігнорувати, аналізуючи причини насильницької поведінки.

У масовій свідомості питання відмінностей у психології та поведінці чоловіків і жінок є незаперечним. В. Васютинський, аналізуючи владно-підвладні взаємини, як істотну соціально-психологічну сторону міжстатевих стосунків, спирається на класифікацію А. Монтворі, згідно з якою можна говорити про чотири основні групи відмінностей у психології чоловіків і жінок. «Перша група відмінностей віддзеркалює основне домінуюче співвідношення між чоловічою і жіночою позицією в суспільстві: чоловік домінує, жінка підпорядковується, чоловік – істота незалежна, жінка – істота узалежнена» [1, с. 21]. «Друга група відмінностей традиційно є найбільш очевидною і найчастіше відзначуваною. Йдеться про напористість, самовпевненість чоловіків, їхню орієнтацію на контроль і ніби дзеркально відображену орієнтацію жінок на взаємодію, взаєморозуміння. Адлер зазначав, що чоловічими рисами найчастіше видаються сила, велич, перемога, грубощі, жорстокість, насильство, активність. Загалом же чи не за основну чоловічу чесноту вважається прагнення вищості» [1, с. 21].

Наступною групою відмінностей є трактування агресивності як природженої біологічної особливості чоловіків. Ш. Берн підкреслює, що агресія – це єдина соціальна поведінка, для якої існують докази цілком явних статевих відмінностей. За багатьма іншими даними, симптоми агресії значно частіше виявляються не тільки у дорослих чоловіків порівняно з жінками, а й у малих хлопчиків порівняно з дівчатками, навіть у немовлят. Звичайно, можна вважати, що такі відмінності є основною біологічною передумовою пізнішого формування статевих відмінностей. В. Васютинський зазначає, що «на цю справу можна поглянути з іншого боку: чи не є основною причиною формування відповідних соціальних стереотипів саме відображення порізнюму виражені агресивної поведінки хлопчиків і дівчаток? Мається на увазі, що потенційна агресивність хлопчиків відображається як априорі притаманна їм властивість, невід’ємний атрибут чоловічої психіки. Натомість, нібито менша агресивність дівчаток, відповідно, набуває статусу сигналу про те, що дівчача, дівоча і жіноча психіка не претендує на підвищену агресивність, а відтак не може розглядатися як здатність домінувати» [1, с. 21 – 22].

Таким чином, домінування і підпорядкування чоловіків і жінок «виправдовуються» функціонуванням гендерних стереотипів, які виникають, розвиваються і закріплюються під впливом виховання, навчання, соціального середовища. Підтвердженням викладеного вище є існування в освітніх установах «прихованого навчального плану». Російська дослідниця О. Ярська-Смірнова розрізняє реальні функції школи, якими є соціалізація, виконання формального навчального плану. Латентною функцією є реалізація «прихованого навчального плану». Явні функції традиційно виступають не стільки з метою поширення грамотності, скільки з метою глобалізації, ретрансляції культурних стереотипів, розуміння школи як компонента системи масової комунікації, а уніфікація, придушення локальної ідентичності – це латентні функції освіти [8, с. 56 – 58]. Вчена вважає, що «прихований навчальний план» реалізується в освітній сфері через прикладні функції педагога (через стиль викладання), через втілення завдань на основі формальних підходів у змісті освіти загалом і через складові організації навчального закладу у пануючих гендерних відносинах і гендерній професійній стратифікації.

У контексті стилю викладання цікавими видаються дослідження Л. Хоменко, яка відзначає «стійкість та поширеність стереотипів педагогів-чоловіків щодо реалізації окремих інтересів і здібностей, діяльності, орієнтованої на статус і досягнення, в тому числі і професійної. Педагоги-жінки упереджено ставляться до власних спортивних і наукових досягнень, визнаючи домінування чоловіків у цих сферах, як і в інших, пов’язаних із досягненнями і статусом у суспільстві» [8].

Дослідниця вивчала особливості сприймання педагогами неуспішної та агресивної дитини. Як зазначає Л. Хоменко, близько 74% опитаних педагогів на тематичному малюнку зобразили хлопчика, а 26% – дівчинку. Учителі-жінки, малюючи агресивну дитину, частіше зображують на малюнках бійку, сварку між дітьми, коли хлопчик кричить, штовхає, смикає за волосся чи замахається на дівчинку. У хлопчиків спостерігаються агресивний вираз обличчя та відповідні жести, емоції невдоволення, гніву, злості, а дівчатка відчувають страх, біль, пригніченість, відвертаються, закривають обличчя руками, плачуть. Міміка (вираз обличчя) і пантоміміка (виразні рухи всього тіла) учасників, напевне, відображають взаємовідносини агресора і жертви. Педагоги-чоловіки зобразили неуспішну і агресивну дівчинку неохайною і непривабливою загалом – розтріпане волосся, розірваний чи непорядкований одяг, неохайний вигляд, відповідно, положення тіла та жести захисту чи домінування. Серед всієї вибірки малюнків педагогів не було таких, що передавали б ситуацію фізичної агресії дівчинки щодо хлопчика [8].

Російська дослідниця Т. Дяченко вивчала наявність гендерного насилля в школах. Вона показала, що форми насилля проти дівчаток змінюються з віком. В початкових класах – це обзивання, дії, спрямовані проти власності (псування речей, злодійство) та фізичне насилля (штовхання, удари і т. п.). В середніх класах – переважно дії, спрямовані проти власності і вербальне насилля, в якому іноді має місце сексуальний відтінок; в старших класах фізичне насилля і дії проти власності вже не згадуються, але з’являються образи з використанням ненормативної лексики і сексуальні натяки. Залежно від мотивів, вчена виокремлює ряд причин гендерного насилля: невміння соціально-адекватними способами організувати гру, недостатньо

розвинуті комунікативні навички, різноманітні гендерні очікування. Одним із провідних мотивів насилля Т. Дяченко визначає прагнення до домінування. Його причиною є гендерні стереотипи, які нав'язують дівчинці пасивну, очікувальну поведінку; прояви насилля вдома, в школі, з боку вчителів [3, с. 94]. Основні важелі виховання в школі і вдома – це почуття провини, сорому, страху. В поєднанні з гендерними стереотипами це формує в дівчинки роль жертви. Вчителі і батьки розглядають дівчаток як більш зручний об'єкт для виховання і навчання, ніж хлопчиків. Експлуатуючи якості дисциплінованості, більшої, ніж у хлопчиків, нормативності поведінки, дорослі заохочують ці якості, таким чином, формуючи в дівчині роль пасивного об'єкта.

Різне ставлення вчителів до учнів, залежно від статі, може вважатися однією з причин гендерного насилля в школі. Всі діти, незалежно від статі, відповіли в анкетах, що вчителі краще ставляться до дівчаток, більше їх опитують, ставлять більш високі оцінки, а сварять, карають більше хлопчиків [3, с. 99].

Таким чином, в освітньому середовищі в явній або прихованій формі існують прояви насилля, хоча саме школа повинна попереджувати це ганебне явище. З метою запобігання насильству та в разі його виявлення, правоохоронні органи та заклади освіти:

– «Здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми. Терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах неповнолітніх, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення;

– Уживають заходів до виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми у навчальних закладах, притягують до дисциплінарної відповідальності співробітників, учнів та інших осіб, які допускають жорстоке поводження з дітьми;

– Керівники навчальних закладів зобов'язують педагогічних працівників, зокрема, класних керівників, проводити попереджувальну роботу з батьками з метою недопущення випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також відстежувати подібні випадки з боку інших учнів;

– Класні керівники організують роботу з батьками щодо роз'яснення наслідків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також з особами, що становлять найближче оточення дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або потерпає від реальної загрози його вчинення» [5, с. 25–26].

Аналізуючи викладене вище, зазначимо, що в сучасному освітньому середовищі існують прояви різних видів насилля, жорстокого ставлення до дітей. Причинами насилля є негативні моральні якості дорослих (батьків, вчителів); незадоволення собою (власним способом життя, соціальним станом, відчуття нереалізованості, іншими негараздами у житті); конфлікти у сім'ї, зневажливе ставлення до виховання дітей і опіки над ними. Складовою насилля є гендерне насилля, яке в освітньому середовищі проявляється через домінування та дотримання гендерних стереотипів, існування та відтворення складових «прихованого навчального плану». Проте, прояви жорстокості, насильства, негативної соціальної поведінки неповнолітніх не можна викоринити без освіти та дотримання моральних норм, пріоритету загальнолюдських цінностей, виховання в душі взаємної поваги, толерантності, врахування самоцінності кожної дитини у період її дорослішання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васютинський В. Владно-підвладні аспекти статево-рольової і гендерної взаємодії / В. Васютинський // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 6–16.
2. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі? / Ю. Савельєв, Т. Салата // Наукові записки НаУКМА. – 2009. – Т. 97. – Сер. Пед., психол. науки та соц. робота. – С. 71–75.
3. Дяченко Т. Исследование причин гендерного насилия в школе // Управление образованием : опыт, проблемы, тенденции / Сборник материалов межрегиональной научно-практической конференции : в 3 т. / Под ред. В. Артоболовской и Д. Левитес. – МГПИ, Мурманск, 2002. – Т. 1. – С. 92–100.
4. Іванюк І. Сім'я – простір без насильства (батьківський лекторій) / І. Іванюк // Освітнянин. – 2009. – № 5 (101). – С. 27.
5. Запобігання насильству в сім'ї. Практичний посібник для дільничних інспекторів міліції. – Київ. Школа Рівних Можливостей : Ред.-упоряд. О. Ляковська. – К., 2004. – 108 с.
6. Мелибруда Е. Я – ты – мы: психологические возможности улучшения общения / Е. Мелибруда. – М. : Прогресс, 1986. – 256 с.
7. Проблема насильства в українських сім'ях. Соціологічне опитування / за ред. С. Павлиш. – К.; Запоріжжя : Друкарський світ, 2010. – 52 с.
8. Хоменко Л. Психологічні механізми гендерної соціалізації [Електронний ресурс] / Л. Хоменко. – Режим доступу : <http://www.ukrreferat.com/index.php>.
9. Ярская-Смирнова Е. Гендерная социализация в системе образования : скрытый учебный план [Електронний ресурс] / Е. Ярская-Смирнова. – Режим доступу : www.gender-az.org/Files/uchebniy_plan.doc.